

Прымяненне нормаў царкоўнага права ў рэгуляванні парадку заключэння шлюбу ў Беларусі (другая палова XIX – пачатак XX ст.)

АЛЯКСАНДР ГРАХОЦКІ

У XIX ст. у расійскім царкоўным дыскурсе дамінавала сакраменталісцкая канцэпцыя шлюбу, згодна з якой шлюб разглядаўся як правобраз саюза Хрыста і Царквы, як свяшчэннае таінства, «... соединяющее мужа и жену для полного неделимого общения жизни и низводящее на них дары Божьей благодати» [1, с. 349; 2, с. 261]. Гэтая канцэпцыя ў поўнай меры была ўспрынята імперскай афіцыйнай ідэалогіяй, якая вызначала сям'ю як адну з асноў сацыяльнай і палітычнай стабільнасці дзяржавы. Расійскае заканадаўства прызнавала толькі адну форму заключэння шлюбу – царкоўную. У «Законах гражданских» адзначалася: «... брак же во всех вероисповеданиях терпимых в Российской Империи... признаётся законным, когда оный совершён по обрядам их веры и по установленным правилам» (артыкул 1112) [3, с. 95]. Спецыяліст у галіне грамадзянскага права обер-пракурор Сінода (1880-1905 г.) К.П. Пабеданосцаў падаваў наступнае азначэнне шлюбу: «По нашим законам брак есть таинство и совершается не иначе, как посредством церковного обручения и венчания, в коем участие духовного лица, не безмолвное, но деятельное, существенно необходимо и для проверки гражданского действия, и для совершения таинства. Гражданское действие в браке у нас слито и нераздельно с таинством, и священник в совершении брака действует в одно и то же время и как служитель церкви, и как исполнитель закона гражданского» [4, с. 58].

Пытанні шлюбна-сямейнага права Расійскай імперыі атрымалі даволі шырокае адлюстраванне ў працах расійскіх дарэвалюцыйных правазнаўцаў [2, с. 213-297; 4-8]. Праблемы царкоўнай юрысдыкцыі ў сферы шлюбных адносін разглядаў адзін з найбуйнейшых дарэвалюцыйных спецыялістаў у галіне царкоўнага права М. Сувораў, гісторык імперскага права В. Латкін [1, с. 349-390; 9, с. 513-526]. У савецкі перыяд рэлігійныя нормы ў заканадаўстве Расійскай імперыі даследаваў В. Клачкоў [10, с. 85-112]. У сучаснай расійскай гістарыяграфіі да дадзенай праблематыкі звярталіся С. Рымскі, В. Жураўлёва, В. Вярэменка [11, с. 546-559; 12, с. 112-118; 13, с. 28-31; 14]. Прымяненне нормаў сямейнага права Рымска-каталіцкага касцёла і Евангелічна-лютэранскай царквы ў Расійскай імперыі разгледжана ў доктарскай дысертацыі В. А. Ліцэнбергер [15, с. 21-22; 16]. Амерыканскі гісторык-русіст Грэгары Фрыз у сваім даследаванні разгледзеў фактычную манаполію синадальнай царквы на кантроль за шлюбам і разводам у Расіі [17; 18]. У беларускай гістарыяграфіі дадзена праблема засталася абдзеленай увагай даследчыкаў.

У нашым артыкуле пастаўлена задача разгледзець прымяненне нормаў царкоўнага права ў рэгуляванні парадку заключэння шлюбаў асобамі праваслаўнага веравызнання на беларускіх землях у другой палове XIX – пачатку XX ст. Пад прымяненнем права мы разумеем форму рэалізацыі права, паводле якой прававыя нормы адносна канкрэтных выпадкаў рэалізуюцца кампетэнтнымі органамі.

Прававыя нормы кнігі першай «Законов гражданских» («О правах и обязанностях семейственных») грунтаваліся на кананічных правілах Рускай праваслаўнай царквы. Дзяржаўныя законы ў дадзеным выпадку толькі пацвярджалі сілу царкоўных нормаў [2, с. 250]. Гэтак, «Законы гражданские» ўсталёўвалі наступны парадак заключэння шлюбу. Мужчына, які жадаў узяць шлюб, павінен быў у вуснай ці пісьмовай форме паведаміць аб гэтым святару свайго прыхода і падаць яму асабістыя даныя аб сабе і сваёй нявесце (імя, прозвішча, стан) (артыкул 25). Затым святар ажыццяўляў «абвяшчэнне» («оглашение») аб

будучым шлюбе ў царкве ў тры бліжэйшыя нядзельныя і святочныя дні пасля сканчэння літургіі. Калі нявеста належала да іншага прыходу, «абвяшчэнне» ладзілася і ў яе прыходскай царкве (артыкул 26). Гэтая працэдура прадугледжвалася дзеля таго, каб кожны чалавек, які меў звесткі аб перашкодах да шлюбу, мог паведаміць аб іх святару (артыкул 27). Акрамя таго, прытч царквы, у якой павінна было адбыцца вянчанне, арганізоўваў «вобыск». Падчас «вобыску» адбывалася праверка дакументаў (напрыклад, дазваленне начальства на ўзяцце шлюбу чыноўнікам, метрычныя выпіскі аб узросце, пасведчанне аб спавяданні і прычашчэнні і г.д.) і апытанне сведкаў («поезжан»). Сведкі (па два ці тры ад жаніха і адпаведна ад нявесты) павінны былі падцвердзіць, што паміж маладымі адсутнічаюць перашкоды да ўзяцця шлюбу (адсутнасць роднасці, прымусу і г.д.). Акт «вобыску» запісваўся ў спецыяльную «вобыскную кнігу», падпісваўся жаніхом і нявестай, сведкамі і членамі прычту (артыкул 26, 28) [3, с. 2-3; гл. «Форму брачнаго обыска»: 3, с. 169-170].

Пасля гэтага адбывалася вянчанне. Артыкул 31 «Законов гражданских» прадпісваў здзяйсняць шлюб «... в церкви, в личном присутствии сочетающихся, во дни и время для сего положенные, при двух или трёх свидетелях, совокупно с обручением, и во всём сообразно правилам и обрядам Православной Церкви». І толькі епархіяльны архірэй меў права дазволіць вянчанне па-за царквой у тых мясцовасцях, дзе не было магчымасцяў для арганізацыі гэтага абраду ў храме. Пасля вянчання шлюб запісваўся ў прыходскую (метрычную) кнігу [3, с. 3]. Згодна з кананічнымі нормамаі, вянчанне забаранялася на працягу Вялікага, Каляднага, Пятрова і Успенскага пастоў, каляднага перыяду і вялікоднага тыдня, напярэдадні нядзельных (г. зн. па суботах) і святочных дзён, а таксама кожнай серады і пятніцы (па аўторках і чацвяргах) і ў некаторыя іншыя дні [гл.: 1, с. 378]. За парушэнне вышэй апісаных правілаў заключэння шлюбу, згодна з «Уложением о наказаниях уголовных и исправительных», прыходскія святары у выпадку здзяйснення правіннасці ўпершыню, караліся вымовай, за паўторнае парушэнне – адхіленнем ад пасады «... с воспрещением определять их вновь к приходу» (артыкул 1577) [19, с. 175]. Гэтак, святар Старажовецкай царквы Мазырскага павета Ф. Струкоўскі быў асуджаны духоўным судом на «месячную епітым'ю» ў Пінскім Багаяўленчым манастыры за тое, што здзейсніў заручыны сялянскай пары Арцёма Галоты і Марыі Жыткавец, але адмовіўся павянчаць маладых [20, л. 47-71]. Крымінальнай адказнасці за падпісанне «вобыску» з несапраўднымі данымі падлягалі і сведкі ў выпадку, калі яны ведалі аб падмане (артыкул 1553) [3, с. 173].

Артыкул 37 «Законов гражданских» вызначаў шэраг абставінаў, згодна з якімі шлюб прызнаваўся незаконным і несапраўдным [3, с. 4; гл. таксама: 21, ст. 217]. *Па-першае, ануляванню падлягаў шлюб у выпадку «вар'яцтва» («сумасшествия») сужэнца, а таксама шлюб, заключаны з выкарыстаннем гвалту.* Згодна з царкоўным правам галоўнай умовай шлюбу з'яўлялася згода жаніха і нявесты [2, с. 285]. У адпаведнасці з гэтым, артыкул 12 «Законов гражданских» вызначаў галоўнай умовай законнасці шлюбу «... взаимное и принужденное согласие сочетающихся лиц». Гэтак, «Уложение о наказаниях...» усталёўвала крымінальную адказнасць за прымус да ўзяцця шлюбу. Асобы, прызнаныя вінаватымі ў прымушэнні каго-небудзь да ўзяцця шлюбу «праз гвалт ці пагрозы», караліся пазбаўленнем усіх правоў стану і ссылай на катаржныя работы на тэрмін ад чатырох да шасці гадоў (артыкул 1550). Таксама і бацькі ці апекуны, якія прымушалі сваіх дзяцей (падапечных) да ўзяцця шлюбу, падлягалі турэмнаму зняволенню на тэрмін ад чатырох да шаснаццаці месяцаў і царкоўнаму пакаянню (артыкул 1586) [19, с. 172, 177].

У той жа час, для ўзяцця шлюбу патрабавалася згода бацькоў ці апекуноў. Адсутнасць гэтай згоды не з'яўлялася прычынай для скасавання ўжо заключанага шлюбу. Аднак бацькі мелі права падаць скаргу ў суд, згодна з якой жаніх абвінавачваўся ў «выкраданні незамужняй жанчыны, здзейсненым са згоды самой выкрадзенай» і падлягаў заключэнню ў турму на тэрмін ад 4 да 8 месяцаў. Нявеста ж каралася заключэннем у манастыр на гэты ж тэрмін. Больш за тое, асобы, што ўзялі шлюб без згоды бацькоў, пазбаўляліся права наслідавання па закону маёмасці тых бацькоў, якіх «... они оскорбили своим неповиновением» [3, ст. 1549, 1566]. За ўзяцце шлюбу без згоды апекуноў, у выпадку скаргі апошніх, прадугледжваўся арышт на тэрмін ад трох тыдняў да трох месяцаў [3, ст. 1567].

Святар, які павянчаў маладых, ведаючы аб нязгодзе бацькоў на шлюб, падлягаў дысцыплінарнай адказнасці [3, ст. 1552]. Згодна з нормамі царкоўнага права, свяшчэннік, якому было вядома аб забароне бацькоў на ўзяцце іх дзецьмі шлюбу, абавязваўся «увещевать» жаніха і нявесту «скарыцца волі бацькоў». Калі ж угаворы святара і благачыннага заставаліся беспаспяховымі, свяшчэннік павінен быў звяртацца па дазвол на заключэнне гэткага шлюбу да епархіяльнага архіярэя [1, с. 366]. Акрамя таго, асобы, якія знаходзіліся на дзяржаўнай службе, не мелі права браць шлюб без згоды свайго начальства. За парушэнне дадзенай нормы вінаваты падлягаў «строгай вымове з унясеннем у паслужны спіс» [3, ст. 1565].

У справах духоўнага суда Мінскай епархіі нам сустрэлася прашэнне дваранкі А. Закоменнай, у якім яна прасіла прызнаць яе шлюб з падпаручнікам І. П. Закоменным несапраўдным. У дадзеным прашэнні жанчына называла адразу некалькі падставаў для анулявання шлюбу: вянчанне адбылося без дазволу яе бацькі, мясцовы святар Чарнякоўскі павянчаў маладых «второпях», «в тайне от отца», «без предворительного оглошения», «по наговору» маці яе мачыхі [22, л. 1-2]. У гэтым выпадку кансісторыя павінна была правесці «расследаванне» аб парушэнні святаром Чарнякоўскім правілаў заключэння шлюбу, высветліць, ці ведаў свяшчэннік аб адсутнасці дазволу бацькі на шлюб. Аднак па невядомых нам прычынах гэтае прашэнне засталася без адказу кансісторыі.

Згодна з нормамі царкоўнага права, «шаленства» жаніха ці нявесты (альбо абодвух) падчас заключэння шлюбу пазбаўляла хворую асобу магчымасці свядомага і свабоднага самавызначэння волі [1, с. 353]. Таму прынцыповым у дадзеным выпадку быў час наступлення псіхічнага захворвання. Падставай для анулявання шлюбу магло служыць толькі даказанне таго, што на момант заключэння шлюбу сужэнец ужо быў псіхічна хворым. Гэтак, у 1863 г. у Мінскую духоўную кансісторыю звярталася Еўдакія Ястржамбец-Дземяновіч. У прашэнні аб скасаванні шлюбу з адстаўным падпалкоўнікам І. П. Ястржамбец-Дземяновічам жанчына пісала, што іх шлюб быў заключаны ў 1853 г., аднак у 1859 г. яе муж сур'ёзна захварэў – атрымаў «сильный удар крови в голове, с паралитическими припадками», на падставе дзвюх медычных экспертыз у 1862 і 1863 г. ён быў прызнаны «одержимым слабоумием» [23, л. 1-2 об.]. У сувязі з тым, што Ястржамбец-Дземяновіч атрымаў псіхічнае захворванне ўжо пасля жаніцьбы, кансісторыя не знайшла падставаў для скасавання шлюбу. Аднак у рашэнні духоўнага суда адзначалася: «... просительница, имеющая ныне до тридцати лет от роду не может обеспечить себя в материальном и нравственном отношении, но и доставить приличное содержание и воспитание двум малолетним детям. Основываясь на этих соображениях, не можем не признать, что по важности препятствий заслуживает некоторого права по обеспечению настоящего критического безвыходного положения». Зыходзячы з гэтага, а таксама па просьбе самой жанчыны, кансісторыя пераслала сваё рашэнне на разгляд Сінода [23, л. 8-12]. Але ж і Сінод прышоў да высновы, што прашэнне Е. Ястржамбец-Дземяновіч «не может подлежать удовлетворению» [23, л. 20 и об.].

Другой падставай для прызнання шлюбу незаконным была наяўнасць роднасных альбо сваяцкіх сувязяў паміж сужэнцамі. Гэтая норма зыходзіла з прызнання расійскім правам трох відаў роднасці: кроўнай, грамадзянскай і духоўнай. Пад кроўнай роднасцю разумелася блізкасць, якая ўзнікае ці з паходжання адной асобы ад другой, ці з паходжання абедзвюх ад агульнага роданачальніка. Духоўная роднасць узнікала ў выніку «восприимчивства» падчас хрышчэння і мірапамазання, а таксама, згодна з «Кормчей книгой», здзейсненага з нагоды царкоўнага благаслаўлення ўсынаўлення і «брататварэння» ці пабрацімства. Грамадзянская роднасць вынікала з усынаўлення як грамадзянскага акта, не звязанага з царкоўнай формай. Пад сваяцтвам разумеліся адносіны блізкасці, заснаваныя на шлюбе дзвюх асоб, якія належалі да розных родаў. Вылучалася двухроднае сваяцтва, калі вызначалася сувязь аднаго сужэнца з роднымі другога або сувязь паміж роднымі мужа і жонкі, а таксама трохроднае сваяцтва, калі вызначалася сувязь паміж трыма родамі (напрыклад, паміж мачыхай і мужам падчарыцы) [1, с. 359-360; 8, с. 19-20]. Нават развод не перарываў сваяцкай сувязі паміж адным з разведзеных сужэнцаў і роднымі другога [6, с. 28]. Дзеля вызначэння ступеняў і

ліній роднасці і сваяцтва існавалі спецыяльныя прыёмы лічэння [Падрабязна аб гэтым гл.: 1, с. 361-366]. У якасці дадатка да «Законов гражданских» у томе X «Свода законов Российской империи» змяшчалася табліца «Расписание линий и степеней родства» [3, с. 20]. Так, напрыклад, кожнае нараджэнне ўтварала адну ступень: сын знаходзіўся ў роднасці да бацькі ў першай ступені, да дзеда – у другой, да прадзеда – у трэцяй і г.д. Лініі роднасці падзяляліся на сыходныя (ад бацькі да сына, унука і г.д.), узыходныя (ад сына да бацькі, дзеда і г.д.) і бакавыя (асобы не паходзілі адна ад адной, але мелі агульнага роданачальніка – браты, дзядзька, пляменнік і г.д.). У артыкуле 23 прама адзначалася: «Запрещается вступать в брак в степенях родства и свойства, церковными законами возбранённых» [3, с. 2; гл. таксама артыкул 64: 3, с. 7]. У адпаведнасці з гэтым не дазваляліся шлюбы пры наяўнасці кроўнай роднасці і двухроднага сваяцтва – да чацвёртай ступені ўключна, пры духоўнай роднасці – паміж хросным бацькам і маці ахрышчанага («воспринятого»), а таксама паміж хроснай маці і бацькам «воспринятой», пры трохродным сваяцтве – у першай ступені [1, с. 365; 8, с. 20; 10, с. 93-94]. Акрамя таго, шлюбы ў 5-ай, 6-ай і 7-ай ступенях роднасці па бакавой лініі (напрыклад, паміж стрыечным дзядзькам і пляменніцай), а таксама ў 2-ой, 3-й і 4-ай ступенях трохроднага сваяцтва ажыццяўляліся толькі са згоды епархіяльнага архірэя [1, с. 367]. Так, напрыклад, Мінская духоўная кансісторыя адмовіла селяніну Васілю Градоўцу ў прашэнні аб дазvole ўзяць шлюб з Агаф’яй Гаркуновай у сувязі з тым, што яны знаходзіліся ў трэцяй ступені двухроднага сваяцтва – Гаркунова была пляменніцай першай жонкі Градоўца [24, л. 3]. У 1900 г. духоўны суд прызнаў незаконным і несапраўдным шлюб паміж Адамам Бранавіцкім і Аленай Кунцэвіч. Яны ўзялі шлюб яшчэ ў 1892 г. Аднак у ходзе следства, якое пачалося па даносе былога псаломшчыка мясцовай царквы, высветлілася, што сужэнцы знаходзіліся ў чацвёртай ступені двухроднага сваяцтва – Кунцэвіч была пляменніцай мачахі Бранавіцкага [25, л. 64-79].

Выкананне царкоўных правілаў аб недазваленні браць шлюб у вызначаных ступенях роднасці і сваяцтва забяспечвалася крымінальным заканадаўствам. Згодна з «Уложением о наказаниях...» асобы праваслаўнага веравызнання, якія ўзялі шлюб з парушэннем гэтых правілаў, падлягалі турэмнаму зняволенню на тэрмін ад 4 да 16 месяцаў і царкоўнаму пакаянню (артыкул 1559) [19, с. 174]. Шлюб у першай і другой ступенях роднасці кваліфікаваўся як кровазмяшальніцтва. Вінаватыя прысуджаліся да пазбаўлення ўсіх правоў стану і ссылкі ў Сібір, дзе заключаліся ў турму на тэрмін ад 3 гадоў і 4 месяцаў да 6 гадоў і 8 месяцаў, пасля чаго накіроўваліся пажыццёва ў манастыр дзеля «употребления в тяжёлые работы» (артыкул 1593, 1594) [19, с. 177].

Па-трэцяе, падставай для прызнання шлюбу незаконным было мнагажэнства ці мнагамужжа асобы. Згодна з кананічнымі нормаў асобе, якая знаходзілася ў шлюбным саюзе, забаранялася браць новы шлюб [1, с. 356]. У адпаведнасці з гэтым, узяцце новага шлюбу «падчас існавання ранейшага» прызнавалася расійскім крымінальным правам злачынствам супраць шлюбу. «Уложение о наказаниях...» усталёўвала наступнае пакаранне за мнагашлюбнасць: у выпадку, калі асоба, якая брала шлюб, не ўтойвала ад свайго сужэнца наяўнасці першага шлюбу – пазбаўленне ўсіх правоў стану і ссылка «на жыццё» ў Сібір «са зняволеннем» на тэрмін ад аднаго да трох гадоў; калі ж асоба, «абавязаная ранейшым сужэнствам», утаіла гэта і абвясціла сябе свабоднай – пазбаўленне ўсіх правоў стану і ссылка на пасяленне ў Сібір. У абодвух выпадках прадугледжвалася і царкоўнае пакаянне (артыкул 1554) [19, с. 173]. У той жа час, і асоба, якая не была «абавязаная ранейшым сужэнствам», але свядома ўзяла шлюб з асобай, якая ўжо знаходзілася ў шлюбе, прысуджалася да пазбаўлення ўсіх правоў стану і ссылкі «на жыццё» ў Сібір «са зняволеннем» на тэрмін ад аднаго да двух гадоў і царкоўнага пакаяння (артыкул 1555) [19, с. 173]. Так, напрыклад, жыхарка Мінскага павета Феадосія Бойка, якая, не развёўшыся з першым мужам, узяла новы шлюб з арыштантам Мінскага турэмнага замка Міхаілам Балценкам, была асуджана крымінальным судом на пазбаўленне ўсіх правоў стану і ссылку на пасяленне ў Сібір [26, л. 4-7]. Пасля гэтага Мінская духоўная кансісторыя вынесла рашэнне аб прызнанні шлюбу Ф. Бойка і М. Балценка несапраўдным і незаконным [26, л. 10].

Трэба адзначыць, што абвінавачванне асобы ў мнагашлюбнасці не вяло да аўтаматычнага скасавання яе першага (законнага) шлюбу. Першы шлюб мог быць скасаваны толькі па жаданню «зняважанага» сужэнца. У выпадку, калі асоба, сужэнец якой быў абвінавачаны ў мнагашлюбнасці, падавала іск аб разводзе, шлюб скасоўваўся, а вінаватая асоба прысуджалася да пазбаўлення права на ўзяцце новага шлюбу («всегдашнее безбрачие»). Нават калі «пакрыўджаны» сужэнец не падаваў іск аб разводзе і шлюб захоўваўся, вінаватая асоба не мела права браць новы шлюб у выпадку смерці свайго сужэнца [21, ст. 222; 3, ст. 40, 41]. Калі ж абодва сужэнцы абвінавачваліся ў мнагашлюбнасці, шлюб паміж імі захоўваў законную сілу. Аднак у выпадку смерці аднаго з сужэнцаў удовая асоба пазбаўлялася права на заключэнне новага шлюбу [3, ст. 42].

Па-чацвёртае, незаконнымі прызнаваліся шлюбныя саюзы асоб, якім, згодна з прыговарам духоўнага суда, забаранялася браць новы шлюб. На «всегдашнее безбрачие» асуджаліся асобы, прызнаныя вінаватымі ў пралюбадзействе (у выпадку, калі шлюб скасоўваўся па гэтай прычыне); асобы, шлюб якіх скасоўваўся па прычыне іх адсутнасці без вестак на працягу больш чым пяці год; асобы, шлюб якіх скасоўваўся па прычыне іх дашлюбнай імпатэнцыі; асобы, вінаватыя ў мнагашлюбнасці і некаторыя іншыя. У царкоўным дыскурсе распаўсюджвалася думка аб тым, што гэтая норма негатыўна ўплывала на маральнасць паствы. Асобы, асуджаныя на бяшлюбнасць, уступалі ў «незаконнае сужыццё» ці заключалі новыя шлюбы, якія потым абвяшчаліся духоўнымі судамі неспраўднымі. У сувязі з гэтым, у 1904 г. выйшаў указ Сінода, які дазваляў асобе, вінаватой у пралюбадзействе, заключаць новы шлюб пасля адбывання сямігадовай епітым'і [8, с. 117; 18, с. 131].

Па-пятае, падставамі для прызнання неспраўднасці шлюбу закон вызначаў недасягненне ўзросту, «вызначанага Царквой для ўзяцця шлюбу», дасягненне васьмідзесяцігадовага ўзросту, а таксама ўзяцце чацвёртага шлюбу. У Расійскай імперыі існавала два варыянты вызначэння ўзросту, з якога дазвалялася браць шлюб: царкоўны (15 год для мужчын і 13 для жанчын) і грамадзянскі (18 і 16 год адпаведна). Апошні быў усталяваны паводле ўказа Мікалая I у 1830 г. Як адзначыў І. Аршанскі, у дадзеным выпадку прававая норма, санкцыянаваная дзяржавай, павінна была замяніць царкоўную. Аднак гэта, па словах даследчыка, «... значыла бы, што государство собственной властью отменило церковную норму по брачному праву, а это кажется нашему (расийскому – А.Г.) законодательству совершенно невозможным» [2, с. 264]. У сувязі з гэтым у шлюбным праве ўсталяваўся своеасаблівы кампраміс. Недасягненне грамадзянскага узросту з'яўлялася перашкодай для здзяйснення шлюбу, свяшчэннаслужыцелям забаранялася вянчаць асоб, якія не дасягнулі грамадзянскага паўналецця [2, с. 264; 3, ст. 3]. Епархіяльныя архіярэі мелі права ў неабходных выпадках дазваляць шлюбы, калі жаніху ці нявесце заставалася не больш за паўгода да дасягнення грамадзянскага паўналецця [3, ст. 3]. Аднак у той жа час, згодна з артыкулам 37 «Законов гражданских», незаконным прызнаваўся толькі той шлюб, які заключаўся раней за царкоўнае паўналецце [3, ст. 4]. Гэта значыць, што шлюбы, заключаныя паміж асобамі, якія дасягнулі толькі царкоўнага, але не грамадзянскага паўналецця, не падлягалі ануляванню. Ва «Уставе духовных консисторий» прама адзначалася: «немедленному разлучению от сожительства» падлягалі асобы, якія ўзялі шлюб, не дасягнуўшы царкоўнага паўналецця [21, ст. 224; гл. таксама: 3, ст. 39]. Больш за тое, у артыкуле 225 удакладнялася, што асобы, якія павянчаліся, не дасягнуўшы царкоўнага паўналецця, мелі права пасля дасягнення грамадзянскага паўналецця, «працягнуць сужэнства» – пацвердзіць свой саюз у царкве «по чиноположению» [21, с. 88; гл. таксама: 3, ст. 39].

Расійскае заканадаўства вызначала і максімальны ўзрост узяцця шлюбу – 80 гадоў [3, ст. 4]. Забарона браць шлюб асобам, якія пераўзышлі васьмідзесяцігадовы ўзрост, тлумачылася тым, што «брак от Бога установленный есть для умножения рода человеческого, чего от имеющего за 80 лет надеяться весьма отчаянно» [1, с. 355]. За ўзяцце шлюбу раней ці пазней вызначанага ў «царкоўных ці грамадзянскіх законах» ўзросту сужэнцы, а таксама іх бацькі ці апекуны, якія далі згоду на шлюб, падлягалі крымінальнаму пакаранню: зняволенню ў турму на тэрмін ад двух да чатырох месяцаў ці арышту на тэрмін ад трох тыдняў да трох месяцаў [19, ст. 1563]. Святар, які павянчаў гэтых асоб, падлягаў

дысцыплінарнай адказнасці [19, ст. 1574]. Гэтак, Мінская духоўная кансісторыя пакарала ссылкай у манастыр на месяц і 8 дзён святара Бабчыцкай царквы Рэчыцкага павета В. Шахновіча за тое, што ён павянчаў селяніна, якому да 18-гадовага ўзросту не хапала двух месяцаў і шаснаццаці дзён [27, л. 31 і об.].

Узяцце асобамі праваслаўнага веравызнання чацвёртага па ліку шлюбу забаранялася артыкулам 21 «Законов гражданских» [3, с. 2]. Напрыклад, у жніўні 1864 г. Мінская духоўная кансісторыя вынесла наступнае рашэнне: «Анне Петровой, вдове по силе третьего брака, вступление в четвертый брак не может быть разрешено по силе 21 ст. книги 1 тома 10 («Свода законов Российской империи» – А. Г.)» [28, л. 1]. Выкананне дадзенай нормы забяспечвалася крымінальным заканадаўствам. Згодна з «Уложением о наказаниях...», асобы праваслаўнага веравызнання за ўзяцце чацвёртага шлюбу падлягалі турэмнаму зняволенню на чатыры месяцы і царкоўнаму пакаянню (артыкул 1564) [19, с. 174]. Як адзначыў М. Сувораў, у агульны лік трох дазволеных шлюбаў духоўныя суды ўключалі не толькі скасаваныя шлюбы, але і шлюбы, прызнаныя несапраўднымі. Царква матывавала гэта тым, што таінства (вянчанне) здзяйснялася і падчас заключэння незаконных шлюбаў [1, с. 357].

Па-шостае, незаконнымі прызнаваліся шлюбныя саюзы «манаствующих», а таксама асобаў, пасвечаных у іерэйскі ці дыяканскі сан. Згодна з царкоўнымі канонамі, манахі прымалі зарок бяшлюбнасці. Асобы, якія мелі намер прыняць свяшчэннаслужыцельскі сан, павінны былі ажаніцца да пасвячэння. У адваротным выпадку яны назбаўляліся права на ўзяцце шлюбу [гл. аб гэтым: 11, с. 108].

Па-сёмае, незаконнымі прызнаваліся шлюбы асобаў праваслаўнага веравызнання з нехрысціянамі. Згодна з крымінальным заканадаўствам, асоба, якая ўзяла шлюб з нехрысціянінам, падлягала турэмнаму зняволенню на чатыры месяцы і царкоўнаму пакаянню (артыкул 1564) [19, с. 174]. Аднак у выпадку, калі сужэнец-нехрысціянін прымаў хрысціянства ўжо пасля ўзяцця шлюбу з асобай праваслаўнага веравызнання, гэтая справа разглядалася духоўным судом у «асаблівым парадку» згодна з «царкоўнымі пастановамі» [3, ст. 37]. Такім чынам, шлюб мог быць прызнаны сапраўдным.

У гэтым кантэксце неабходна закрануць пытанне аб размеркаванні кампетэнцыі паміж духоўнымі і свецкімі судамі па справах аб незаконных шлюбах. Па-першае, у шэрагу выпадкаў разгляду справы ў свецкім судзе папярэднічаў суд духоўны. Напрыклад, справы аб здзяйсненні шлюбу ў блізкіх ступенях роднасці і сваяцтва, шлюбе праваслаўных з нехрысціянамі, аб узяцці чацвёртага шлюбу спачатку разглядаліся ў духоўным судзе, які выносіў рашэнне аб незаконнасці і несапраўднасці гэтых шлюбаў. Затым духоўная інстанцыя перадавала справу ў крымінальны суд, дзе разглядаўся адпаведны састаў крымінальнага злачынства [29, ст. 1014, 1015]. Па-другое, перад тым, як распачаць разгляд спраў аб мнагашлюбнасці і кровазмяшэнні, свецкі суд звяртаўся ў духоўны дзеля атрымання звестак аб існаванні іншага шлюбу ці аб наяўнасці такой ступені роднасці альбо сваяцтва, якая кваліфікуецца як кровазмяшэнне [29, ст. 1113]. Пасля вынясення прыговору крымінальнага суда, справа зноў вярталася ў духоўны суд дзеля прызнання шлюбу незаконным, прызначэння вінаватым епітым'і і пакарання духоўных асоб, што павянчалі гэты шлюб. Па-трэцяе, у некаторых выпадках прыговор крымінальнага суда паведамляўся царкоўнаму для рашэння аб сапраўднасці ці несапраўднасці шлюбу, для вызначэння адказнасці духоўных асоб, якія зарэгістравалі незаконны шлюб. Гэта справы аб шлюбах, здзейшаных з дапамогай гвалту, падману, аб узяцці шлюбу псіхічнахворымі асобамі [29, ст. 1012; аб узаемадзеянні духоўных і свецкіх судов гл.: 1, с. 281-282; 2, с. 232-235].

Гэтая схема размеркавання кампетэнцыі паміж свецкімі і духоўнымі судамі абумоўлівала надзвычайную забюракратызаванасць і заблытанасць судовага працэсу. Часам высвятленне пытанняў аб прыналежнасці той ці іншай справы свецкаму альбо духоўнаму суду прыводзіла да кур'ёзных выпадкаў. Так, 14 кастрычніка 1863 г. Мінскі крымінальны суд перадаў у Мінскую духоўную кансісторыю справу аб двужэнстве жыхара Навагрудка Ф. Бейера. У рашэнні крымінальнага суда адзначалася, што справы аб мнагашлюбнасці «подлежат ведомству духовных правительств», і толькі пасля вынясення рашэння духоўнага суда справа павінна перадавацца ў свецкі суд для пакарання злачынцы згодна з «Уложением о

наказаніях...» [30, л. 1]. Аднак кансісторыя, у сваю чаргу, 29 кастрычніка 1863 г. паставіла: у сувязі з тым, што справы аб мнагашлюбнасці належаць свецкім крымінальным судам, перадаць справу аб злачынстве Ф. Бейера ў ведамства крымінальнага суда [30, л. 3 об.].

Такім чынам, на беларускіх землях, як і ў іншых рэгіёнах імперыі, парадак узяцця шлюбу асобамі праваслаўнага веравызнання рэгуляваўся нормаў царкоўнага права Рускай праваслаўнай царквы. У сувязі з гэтым у імперскім праве адбылася інкарпарацыя кананічных нормаў у сферу цывільнага заканадаўства. Гэтыя нормы змяшчаліся, перад усім, у «Законах гражданских» і «Уставе духовных консисторий». У гэтых заканадаўчых актах рэгламентавалася царкоўная працэдура заключэння шлюбу («оглашение», «обыск», «венчание»), падаваўся шэраг умоў, невыкананне якіх лічылася падставай для прызнання шлюбу незаконным.

Резюме. В статье рассматривается применение норм церковного права в регулировании порядка заключения браков лицами православного вероисповедания на белорусских землях во второй половине XIX – начале XX в. Автор приходит к выводу о том, что в имперском праве произошла инкорпорация канонических норм в сферу гражданского законодательства. В российском законодательстве регламентировалась церковная процедура заключения брака, давался ряд условий, невыполнение которых считалось основанием для признания брака незаконным.

Abstract. In this article is treated the application of the ecclesiastic law in the regulation of marriage on the territory of Belarus during the second half of the XIX – beginning of the XX centuries. The author deducts a conclusion, that there has been incorporation of some canonical norms in the civil legislation. In the Russian legislation was regulated the ecclesiastical marriage, there was given a list of conditions, the missed fulfillment of which could be a basis to consider a marriage not valid.

Літаратура

1. Суворов, Н. Учебник церковного права / Н. Суворов. – М., 1912. – 531 с.
2. Оршанский, И.Г. Исследования по русскому праву обычному и брачному / И.Г. Оршанский. – СПб, 1879. – 456 с.
3. Законы гражданские // Свод законов Российской империи: в 16 т. – СПб, 1900. – Т. 10. Ч. 1.
4. Победоносцев, К. Курс гражданского права: в двух частях. – СПб, 1896. – Часть вторая: Права семейственные, наследственные и завещательные. – 676 с.
5. Горчаков, М. О тайне супружества / М. Горчаков. – СПб, 1880. – 384 с.
6. Григоровский, С. О разводе. Причины и последствия развода и бракоразводное судопроизводство. Историко-юридические очерки / С. Григоровский. – СПб, 1911. – 344 с.
7. Загоровский, А. О разводе по русскому праву / Загоровский А. – Харьков, 1884. – 490 с.
8. Загоровский, А.И. Курс семейного права / А.И. Загоровский; под ред. В.А. Томсинова. – М.: «Зерцало», 2003. – 464 с.
9. Латкин, В.Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII – XIX ст.) / В.Н. Латкин. – СПб, 1908. – 644 с.
10. Клочков, В.В. Закон и религия (от государственной религии в России к свободе совести в СССР) / В.В. Клочков. – М.: Политиздат, 1982. – 160 с.
11. Римский, С.В. Российская церковь в эпоху Великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов) / С.В. Римский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 567 с.
12. Журавлёва, О.М. Церковно-судебная практика в Московской епархии в первой половине XIX века / О.М. Журавлёва // Православие: Конфессия, институты, религиозность (XVII – XX вв.) Сборник научных работ / Под ред. М. Долбилова, П. Рогозного. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. – (Серия «Источник. Историк. История»; Вып. 6). – С. 105 – 121.

13. Веременко, В.А. Эволюция дворянской семьи в условиях модернизации России (вторая половина XIX – начало XX в.): автореферат диссертации ... доктора исторических наук: 07.00.02 / В.А. Веременко; Российский государственные педагогический университет им. А.И. Герцина. – СПб., 2007. – 50 с.

14. Веременко В.А. Межконфессиональные браки в России во второй половине XIX – начале XX в. / В.А. Веременко // Гендер и общество в истории / Под ред. Л.П. Репиной [и др.]. – СПб: Алатейя, 2007. – С. 202 – 241.

15. Лиценбергер, О.А. Римско-католическая и евангелическо-лютеранская церкви в России: сравнительный анализ взаимоотношений с государством и обществом (XVIII – нач. XX в.): автореферат диссертации ... доктора исторических наук: 07.00.02 / О.А. Лиценбергер, Саратовский государственный университет им. Н.Г. Чернышевского. – Саратов, 2005. – 38 с.

16. Лиценбергер, О.А. Применение норм семейного права Римско-католической церкви в Российской империи // Религия и право. – 2003. – № 1. – С. 34-37.

17. Freze, G.L. Brining Order to the Russian Family: Marriage and Divorce in Imperial Russia, 1760-1860 / G.L. Freze // Journal of Modern History. – 1990. – Vol. 62. – P. 709-748.

18. Фриз, Г. Мирские нарративы о Священном таинстве: Брак и развод в поздней имперской России / Г. Фриз // Православие: Конфессия, институты, религиозность (XVII – XX вв.) Сборник научных работ / под ред. М. Долбилова, П. Рогозного. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. – (Серия «Источник. Историк. История»; Вып. 6). – С. 122 – 175.

19. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных // Свод законов Российской империи: в 16 т. – СПб, 1885. – Т. 15.

20. Дело о наложении епитимии на священника Сторожовецкой церкви Мозырского уезда Ф. Струковского за нарушение обряда венчания // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Мінску (НГАБ у г. Мінску). – Фонд 136. – Воп. 1. – Спр. 36601.

21. Устав духовных консисторий. – СПб, 1857. – 134 с.

22. Прошение жены бывшего начальника Пинской инвалидной команды А. Закоменной от 23 января 1863 г. о расторжении брака в связи с жестоким обращением мужа // НГАБ у г. Мінску. – Фонд 136. – Воп. 1. – Спр. 30063.

23. Дело о расторжении брака между И. Ястржембцем-Демяновичем и Е. Старатанович в связи с болезнью первого // НГАБ у г. Мінску. – Фонд 136. – Воп. 1. – Спр. 30154.

24. Дело по прошению крестьянина имения Сулла Минского уезда В. Градовца о разрешении вступить в брак с А. Горкуновой, состоящей с ним в родстве // НГАБ у г. Мінску. – Фонд 136. – Воп. 1. – Спр. 30273.

25. Дело по обвинению священника Горковской церкви Бобруйского уезда Т. Мацкевича в венчании прихожан, состоящих в четвёртой степени родства // НГАБ у г. Мінску. – Фонд 136. – Воп. 1. – Спр. 36610.

26. Дело по обвинении дочери рядового жительницы Минского уезда Ф. Бойко во вступлении во второй брак при жизни первого мужа // НГАБ у г. Мінску. – Фонд 136. – Воп. 1. – Спр. 34346.

27. Дело по обвинению священника Бабчицкой церкви Речицкого уезда В. Шахновича в венчании несовершеннолетнего прихожанина И. Никитенко // НГАБ у г. Мінску. – Фонд 136. – Воп. 1. – Спр. 30208.

28. Постановление консистории от 28 августа 1864 г. о запрещении жительнице Речицкого уезда вдове А. Петровой вступить в четвёртый брак // НГАБ у г. Мінску. – Фонд 136. – Воп. 1. – Спр. 30869.

29. Устав уголовного судопроизводства // Свод законов Российской империи: в 16 т. – СПб., 1876. – Т. 15. Ч. 2.

30. Дело по обвинению отставного квартирмейстера Уланского полка жителя г. Новогрудка Ф. Бейера в двоеженстве // НГАБ у г. Мінску. – Фонд 136. – Воп. 1. – Спр. 30548.